

สภาวะของปัจเจกสมุปปบาท

3.1 กฎเฉพาะของปัจเจกสมุปปบาท

การแจ้งหัวข้อปัจเจกสมุปปบาทปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกมากแห่ง แต่ที่เรียงลำดับหัวข้อตรงกันดังนี้

- ก. อวิชชา - ปฏจยา สงขาร่า - เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี
- สงขารปฏจยา วิญญาณั - เพราะสังขาร เป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี
- วิญญาณปฏจยา นามรูปั - เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี
- นามรูปปฏจยา สฬายคณั - เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายคณะจึงมี
- สฬายคณปฏจยา ผุสโส - เพราะสฬายคณะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี
- ผุสสปฏจยา เวทนา - เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงมี
- เวทนาปฏจยา ทัฬหา - เพราะเวทนาเป็นปัจจัยทัฬหาจึงมี
- ทัฬหาปฏจยา อุปาทานั - เพราะทัฬหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี
- อุปาทานปฏจยา ภโว - เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี
- ภวปฏจยา ชาติ - เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี
- ชาติปฏจยา ชรามรรณั - เพราะชาติเป็นปัจจัยชรามรรณะจึงมี

โสภปริเทวทุชโทมนสุสุปายาสา สมุภานุติ ความโสภความคร่ำครวญ ทุช โทมนัสนั และ ความคัมแก่นใจจึงเกิดมีพร้อม

เอวเมตสุส เภวลสุส ทุชทุชบุชสุส สมุทโย โหติ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุชทั้งปวงนี้ จึงมีได้กวยประการฉะนี้

ข. อวิชชา ย ตูเวว อเสสวिरากนิโรชา สงขารนิโรโธ = เพราะอวิชชาสํารอกคัม
โดยไม่มีเหลือ สังขารจึงคัม

- สงขารนิโรชา วิญญาณนิโรโธ - เพราะสังขารคัมวิญญาณจึงคัม
- วิญญาณนิโรชา นามรูปนิโรโธ - เพราะวิญญาณคัมนามรูปจึงคัม
- นามรูปนิโรชา สฬายกณนิโรโธ - เพราะนามรูปคัมสฬายกณะจึงคัม
- สฬายกณนิโรชา ผัสสนิโรโธ - เพราะสฬายกณะคัมผัสสะจึงคัม
- ผัสสนิโรชา เวทนานิโรโธ - เพราะผัสสะคัมเวทนาจึงคัม
- เวทนานิโรชา ตัญหานิโรโธ - เพราะเวทนาจคัมคัณหาคจึงคัม
- ตัญหานิโรชา อุปาทานนิโรโธ - เพราะคัณหาคคัมอุปาทานจึงคัม
- อุปาทานนิโรชา ภวนิโรโธ - เพราะอุปาทานคัมภพจึงคัม
- ภวนิโรชา ชาตินิโรโธ - เพราะภพคัมชาติจึงคัม
- ชาตินิโรชา ชรามรณํ - เพราะชาติคัมชรามรณะจึงคัม

โสภปริเทหวทุกขโทมนสสุปาภาสา นิรุชฌนุติ ความโสภ ความกรํ่ากรวญ ทุกข์
โทมนัส ความคัมคัณใจก็คัม

เอวเมตตสฺส เภวตสฺส ทุกขตฺตชฺชตสฺส นิโรโธ โหติ ความคัมคัณคองทุกขทั้งมวลนัย้อมมีคัว
ประการณะนี้¹

แบบ ก. เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ เรียกว่า สมุทยวาร

แบบ ข. เป็นกระบวนการดับทุกข์ เรียกว่า นิโรธวาร

จากกฎอวิชชาเป็นจุดเริ่มต้น และชรามรณะโสภปริเทวะทุกข์ โทมนัส
อุปายาส เป็นจุดสุดท้าย เมื่อเป็นเช่นนี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจว่า กระบวนนี้เริ่มที่
อวิชชา จมลงที่โสภปริเทวะทุกข์ โทมนัส อุปายาส ช่วงของปัจจุสมุปบาทยอมขาดตอนลง
ไม่สืบต่อไปได้อีก ความเชื่ออาจเกิดตามมว่ามนุษย์เกิดมาแล้ว เมื่อตายก็สูญไม่มีการ

¹ ฎใน วินย. 4/1-3/1-6 ; ส.นิ 16/1-3/1 ; ม.มู 12/240/247

เกิดอีก ไม่มีการสืบทอดสืบทอดต่อไปได้อีก ซึ่งจะก่อให้เกิดอุจเฉตทิฏฐิ คือความเห็นที่
 ซากสูญ แต่ตามสภาวะที่แท้จริงของกฎปฏิจสมุปบาทแล้วหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความเป็นจริง
 โสกะปริเทวะทุกขโทมนัส มีสภาวะธรรมอย่างหนึ่งแฝงอยู่นั้นคืออาสวะ¹ อาสวะคือกิเลส
 เครื่องครองสันดานที่แนบเนื่องอยู่ในจิตของมนุษย์ ซึ่งได้แก่กามาสวะ (ความใคร่ในกาม)
 ภวาสวะ (ติดใจในความมีความเป็น) ทิฏฐาสวะ (หลงใหลในทิฏฐิ ในลัทธิ)
 อวิชชาสวะ (ไม่รู้เท่าทันสภาวะธรรมชาติ) ฉะนั้น "ธรรมเหล่านี้ (โสกะ ปริเทวะ
 ทุกข โทมนัส อุปายาส) เมื่อมีขึ้นจึงยังอาสวะอันเป็นเหตุแห่งอวิชชาให้มีด้วย ครั้นอาสวะ
 มีแล้วอวิชชาก็เป็นอันมีโดยแท้"² หลักฐานในพระไตรปิฎกมีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา
 ย่อมมี เพราะอาสวะเป็นสมุทัย"³ ชั้นตอนระหว่างโสกะ ปริเทวะทุกข โทมนัส อุปายาสกับ
 อวิชชาจึงเชื่อมต่อกันได้ ทำให้เกิดส่วนเหตุส่วนผลหมุนเนื่องเป็นลูกโซ่ต่อกันไป แบบวัฏฏจักร
 ไม่มีเบื้องต้นเมื่อปลาย

ส่วนที่ยกอวิชชาขึ้นแสดงก่อนนั้น เป็นเพียงการอาศัยอวิชชาเป็นจุดยืน เพื่อ
 อธิบายกระบวนการของปฏิจสมุปบาท หรืออาจเป็นได้ว่าอวิชชาเป็นกิเลส ตัวเกินใน
 วัฏฏะจึงยกขึ้นแสดงเป็นอันดับแรก แต่จะอย่างไรก็ตามการแสดงหลักปฏิจสมุปบาทของ
 พระพุทธองค์มีหลายวิธี เช่น แสดงจากต้นไปหาปลาย เรียกอนุโลมนี้ แสดงจากปลายสาว
 ย้อนกลับไปที่ต้นเรียกว่าปฏิโลมนี้ ดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังทรงแสดง
 ปฏิจสมุปบาทโดยเริ่มที่องค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่ง เช่น เริ่มที่ค้นหาแล้วสาวย้อนกลับไปที่ต้น
 จนถึงอวิชชา⁴ เริ่มที่เวทนาแล้วสืบลำดับไปหาปลาย จนถึงชาติ ชรามรณะ⁵ หรือบางที
 เริ่มด้วยหัวข้อธรรมอื่น แล้วจะนำเข้ามาพิจารณาตามหลักปฏิจสมุปบาท⁶ ทั้งนี้เป็นการ

¹อภิ.วิ. 35/962/549 - 550.

²วิสุทธิมรรค 3/1/381.

³ม.มู 12/128/82.

⁴ล.นิ 16/29/11 - 12.

⁵ม.มู 12/453/399 - 400.

⁶ล.นิ 16/69/29 - 32

แสดงประยุกต์ให้เหมาะกับประเด็นของปัญหา

3.2 วิเคราะห์ความหมายของคำว่า "ปฏิจจนุปบาท"

คำว่า "ปฏิจจนุปบาท" แยกศัพท์ได้ดังนี้ ปฏิจ + ลี + อุปบาท ปฏิจ แปลว่าอาศัย, อิงอาศัย, ลี เป็นอุปสรรค แปลว่าพร้อม, กับ, ก็, อุปบาท แปลว่า เกิดขึ้น, อุบัติขึ้น, มีขึ้น, ปรากฏขึ้น, ลี เมื่อสนธิกับคำที่ขึ้นต้นด้วยสระโท่แปลง นิกคหิต (.) เป็น "ม" เช่น ลี + โอสร เป็นสโมสร ลี + อาคม เป็นสมาคม ในที่นี้ ลี + อุปบาท เป็นสนูปบาท นำไปต่อท้ายคำว่า ปฏิจ เป็นปฏิจจนุปบาท ไทยนำมาใช้ทั่ว ป ตัวหลังออกเสียงเป็น บ จึงเป็นปฏิจจนุปบาท แปลว่าการเกิดขึ้นพร้อมโดยอาศัยกัน, การอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม คือเอาความโดยอรรถว่าการเกิดขึ้นโดยอิงอาศัยกัน และกัน, ธรรมที่อาศัยกันและกันแล้วเกิดขึ้น อากาการที่สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นโดยเป็นเหตุเป็นผล ต่อเนื่องกัน ในภาษาอังกฤษมีคำแปลที่ไว้กับคำ "ปฏิจจนุปบาท" อยู่หลายคำ เช่น

The Law of Dependent Origination

The Law of Interdependent

The Law of Causation

003356

The Law of Cause and Effect

The Law of Causality

The Chain of Causation¹

The formula of Dependent Origination²

The Dependent Origination

¹Encyclopedia Britanica Vol. 4 P. 326, 1959.

²Encyclopedia Americana Vol. 4 P. 690, 1975

Working of cause and effect

Dependent Origination

Theory of twelve causes

ผู้วิจัยมีความเห็นส่วนตัวว่า คำที่มีความหมายใกล้เคียงกับคำ "ปฏิจจสมุปบาท" มากที่สุดตามอักษรคือคำว่า "Dependent Origination" ส่วนจะถูกต้องอย่างไรขอให้อยู่ในวิจารณ์ของท่านผู้

ภาษาบาลีมีคำเป็นไวพจน์ (Synonym) ของ "ปฏิจจสมุปบาท" อยู่หลายคำคือ

อวิตถตา = ความเป็นของจริง...เป็นของแท้ (truth, reality)

ความเป็นของไม่ขัดแย้งกับสภาพความจริง (non-against suchness)

อิทัปปัจจยตา = ภาวะที่สิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เช่น ด้สละมี เวทนาจึงมี (having its foundation in this : - Causally Connected, by way of Cause)

ปัจจยการ = อากาโรที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน เช่น คัดหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน (Conditioned arising)

ตถตา ภาวะที่เป็นอย่างนั้น เช่น มีเกิดแล้วก็มีแก่ เจ็บ ตาย มันเป็นไปของมันเอง ไม่มีอำนาจอะไรจะไปขัดขวางกระแสอันนั้นได้ (regularity of Sequence, State of being such)

อนัญญตา ภาวะที่มันไม่เป็นอย่างอื่น เช่น ปฏิกมมะม่วงต้องได้ผลเป็นมะม่วง ปฏิกมมะม่วงจะได้นผลเป็นขนุนหรือเป็นทุเรียนย่อมเป็นไปไม่ได้ (invariability)

3.3 กฎทั่วไปของปฏิจจสมุปบาท

จากความหมายของคำ "ปฏิจจสมุปบาทและความหมายของคำที่เป็นไวพจน์ของปฏิจจสมุปบาท แสดงว่า "ปฏิจจสมุปบาท" เป็นกฎธรรมชาติชนิดหนึ่ง ซึ่งชี้ให้เห็นอาการ

ในเอกภพอยู่ภายใต้กฎนี้ นั่นคือกฎทั่วไปของปฏิจลสมุปบาท แ่งที่สอง มองในแนวแคบคือ ปฏิจลสมุปบาทครอบคลุมเฉพาะสภาพชีวิตของมนุษย์โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระบวนการเกิด ทุกข์และดับทุกข์ของมนุษย์ แนวที่สองนี้เป็นแนวแห่งพุทธประสงค์โดยแท้ ซึ่งได้แก่กฎเฉพาะของปฏิจลสมุปบาท

มีคำอีกคำหนึ่งทีควรจะทำความเข้าใจคือคำว่า "ปฏิจลสมุปบันธรม" คำนี้ หมายถึงสภาวะที่เป็นผลอันเนื่องมาจาก "กฎปฏิจลสมุปบาท" เช่น ถนขนุนถนหนึ่งเกิดมาจากเม็กขนุน (S) พื้นกิน (E) น้ำ (W) อากาศ (A) แสงแดด (L) ภาวะที่ S, E, W, A และ L ประชุมพร้อมกันเข้าทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ เป็นส่วนของกฎปฏิจลสมุปบาท ผลอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลง คือสิ่งที่แปรสภาพมาจาก S, E, W, A และ L รวมกันเกิดเป็นถนขนุนขึ้น เป็นปฏิจลสมุปบันธรม หรือนาย ก. ทะเลาะถนนาย ข. นาย ก. บันคาลโทสะฉวยไม้คี่สี่ระยะนาย ข. แถก ค่ำรวจจับนาย ก. ไปซังไว้ 7 วัน การทะเลาะถนของ ก. และ ข. การบันคาลโทสะของนาย ก. กิริยาที่นาย ก. คี่สี่ระยะนาย ข. นี้เป็นปฏิจลสมุปบาท การที่ ข. กี่ระยะแถกแถกการที่นาย ก. นอนอยู่ในห้องซัง 7 วัน เป็นปฏิจลสมุปบันธรม สรุปว่า สาเหตุที่ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่เรากำลังเผชิญอยู่ เรียกว่าปฏิจลสมุปบาท ปรากฏการณ์ที่เรากำลังเผชิญอยู่เรียกว่าปฏิจลสมุปบันธรม

3.4 วิเคราะห์คำว่า "เหตุ" คำว่า "ปัจจัย" ในพระพุทธศาสนา

คำว่า "เหตุ" และ "ปัจจัย" เป็นมโนภาพ สำคัญที่ใช้เชื่อมต่อระหว่างหัวข้อของปฏิจลสมุปบาท อันทำให้ส่วนเหตุ ส่วนผล มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปได้ พจนานุกรมหลายฉบับให้ความหมายของคำว่า "เหตุ" "ปัจจัย" ไว้ดังนี้.-

เหตุ กวการที่ทำให้เกิดผล เค้ามูล เงื่อนโซ่ที่ทำให้ปรากฏการณ์หนึ่งเกิดขึ้น มูล การณ์ ธรรมชาติเกรื่องก่อซึ่งผล ภาษาอังกฤษใช้คำว่า Cause, reason,

motive, condition, origin, one reason or middle term of an inference.

ปัจจัย เหตุ เกรื่อองอาศัย เก้ามุด คำจุน ช่วยเหลือ อุดหนุน หนทาง ภาษา อังกฤษใช้คำว่า cause, ground, motive, support a dependent or subject, resting on, falling back on, foundation, means, condition.

ในคัมภีร์ปริทัศน์ที่ป็นที่ท่านอธิบายคำว่า เหตุและปัจจัยไว้ดังนี้.¹

"ตตฺถ เหตุติ วจนาวยว การณ มฺลนเมถํ อธิวจนํ ฯ ปฏิจฺจญา เหตุติ อาทิสุ ติ โลเกน วจนาวยโว เหตุติ วุจฺจติ ฯ สาสเน ปน เย สมฺมา เหตุปฺปวาทิ อาทิสุ การณํ ฯ ตโย กุสฺลเหตุ กโย อกุสฺลเหตุ อาทิสุ มฺลํ เหตุติ วุจฺจติ ํ อธิวติปฺเปถํ

คำว่าเหตุในบทว่าเหตุปัจจัยนั้น เป็นคำเรียกอวัยวะของคำ เป็นการณะคือ สิ่งที่เกิดให้เกิดผล เป็นมูละคือสิ่งที่เป็นรากเง้า ในทางโลกาวจนาวยะเรียกว่าเหตุ เช่นในคำว่า ปฏิจฺจญาเหตุ - ข้อปฏิจฺจญา แต่ในทางพระศาสนา การณะเรียกว่าเหตุ เช่น ธรรมเหล่า ไคมีเหตุ (การณะ) เป็นแดนเกิด มูลท่านก็เรียกว่าเหตุ เช่น ในคำว่าเหตุแห่งกุสฺล 3 เหตุแห่งอกุสฺล 3 (มีคำเท่ากับกุสฺลมูล 3 อกุสฺลมูล 3)

ปรฺจโยติ เอตฺถ ปน อํ วจนตฺโต ปฏิจฺจ เจตฺสฺมา เอตฺติ ปรฺจโย
 อปฺปรฺจจฺจาย นํ วตฺตคฺคิ อตฺโต ฯ โย ติ สมฺโม ยํ สมฺมํ อปฺปรฺจจฺจาย ติฏฺฐติวา อปฺปรฺจจฺจ
 วา โส กุสฺล ปรฺจโยติ อตฺโต ฯ ลจฺจณโค ปน อปฺปรฺจจฺจโย ปรฺจโย ฯ โย ติ สมฺโม
 ยสฺส สมฺมสฺส ฐิติยา วา อปฺปรฺจจฺจโย วา อปฺปรฺจจฺจโย โส กุสฺล ปรฺจโย วุจฺจติ ฯ
 ปรฺจโย เหตุ การณํ นิตานํ สมฺกโว ปกโวติ อาทิ อตฺโต เอกํ ยพฺพณโต นานํ ฯ"

¹ปริทัศน์ที่ป็น นาม ขาทูกถาติ ปฏิจฺจปฺปรฺจจฺจโย พ.ศ. 2465 หน้า 455 -

ต่อไปเป็นความหมายของคำว่าปัจจัย สิ่งที่เป็นผล อาศัยไปแก่สิ่งที่เป็นเหตุนั้น
 หมายความว่าสิ่งที่เป็นผลไม่ปฏิเสธสิ่งที่เป็นเหตุย่อมเป็นไปเหตุนี้ สิ่งที่เป็นเหตุจึงชื่อว่า
 เป็นปัจจัย สิ่งที่เป็นผลใดอาศัยก็ปฏิเสธสิ่งที่เป็นเหตุใด เกิดขึ้นหรือดำรงอยู่ก็ สิ่ง
 เป็นเหตุนั้นชื่อว่าปัจจัย แห่งผลนั้น แก่คำว่าตามลักษณะแล้วปัจจัยมีลักษณะเป็นเครื่อง
 อุปการะ นั่นคือสิ่งที่เป็นเหตุอันใด เป็นเครื่องอุทหนุน เพื่อความเกิดขึ้นหรือดำรงอยู่ของ
 ผลอันใด สิ่งที่เป็นเหตุอันนั้นเรียกว่าปัจจัยแห่งผลอันนั้น คำว่าปัจจัย เหตุ การณะ
 นิทาน สัมภวะ ปกวะ เหมือนกันโดยอรรถ ต่างกันโดยพยัญชนะ"

จากคำจำกัดความและคำอธิบายในปรมัตถทีปนี คำว่าเหตุและปัจจัยเราวิเคราะห์
 เป็นสองประเด็น

ประเด็นที่หนึ่ง มองในแง่ของอรรถะ (รวม) คำว่าเหตุและปัจจัยเป็น
 ไวพจน์ของกันและกัน เพราะมีสาร์ตตะร่วมกัน เหมือนอย่างคำว่า จิต มโน วิญญาณ
 จิต = ธรรมชาติที่คิดได้ มโน = ธรรมชาติที่รู้แนวมโนไปในอารมณ์ วิญญาณ = ธรรมชาติ
 ที่รู้แจ้งในอารมณ์ ทั้งสามคำมี "ธาตุรู้" เป็นสาร์ตตะร่วมกัน คือเหตุทำหน้าที่เป็นหลัก
 (มูละ) แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่สื่อถึงผล ปัจจัยทำหน้าที่สนับสนุน (อุปการะ) แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่สื่อถึงผล
 มโนภาพของผลแฝงอยู่แล้วในคำว่าเหตุและปัจจัย เหตุและปัจจัยมีผลเป็นสาร์ตตะร่วมกัน
 จึงเป็นไวพจน์ของกันและกันได้

ประเด็นที่สอง มองในแง่ของมูละและอุปการะ (แยก) ในแง่นี้ เหตุถือเป็น
 มูลเหตุ เป็นรากเง่า ปัจจัยถือเป็นเครื่องอุปการะ เป็นเครื่องสนับสนุนหรืออุทหนุน เช่น
 เรานำเมล็ดมะม่วงที่ไม่เหี่ยวลีบเพราะลงไปในดินอันเหมาะสม มีแสงแดดส่องถึง รดน้ำไม่
 นานวันเท่าไร เมล็ดมะม่วงจะแตกหน่อออกงามขึ้น ในกรณีนี้มีสิ่งเกี่ยวข้องที่จำเป็นคือ
 เมล็ดมะม่วง พื้นดิน น้ำ อุณหภูมิ ออกซิเจน ในทำนองนี้เมล็ดมะม่วงถือว่าเป็น "เหตุ" เพราะ
 เป็นมูลเหตุ เป็นรากเง่าของต้นมะม่วงโดยเฉพาะ ส่วนพื้นดิน น้ำ อุณหภูมิ ออกซิเจน
 ถือว่าเป็นเครื่องประกอบหรือเป็นเครื่องสนับสนุนการเจริญเติบโตของต้นมะม่วง ทำนอง

เดียวกัน ในการดำรงชีวิตของมนุษย์ที่มนุษย์ถือว่าเป็น "เหตุ" สภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการดำรงชีพของมนุษย์ ถือว่าเป็น "ปัจจัย)

อย่างไรก็ตามในประเด็นที่สองนี้ เราต้องไม่ลืมว่าตัวเหตุที่เราถือเป็นมูลเด้านั้น ก็เป็นปัจจัยได้ด้วย ดังที่ท่านอธิบายไว้ในปรมัตถทีปนี¹

กตฺต เหตุ จ โส ปจฺจโย จาคิ เหตุปจฺจโย ฯ
เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย ฯ เหตุภาเวณ ปจฺจโยติ วุตฺถํ ฯ¹

ในอุเทศบทเหล่านั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเหตุปัจจัย ก็เพราะ เป็นเหตุด้วยเป็นปัจจัยด้วย คือเป็นปัจจัยโดยเหตุ กล่าวคือเป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ (คือสิ่งใดเป็นเหตุได้ สิ่งนั้นย่อมเป็นปัจจัยได้) ในวิสุทธิมรรคท่านอธิบายคำว่าปัจจัยไว้อีกส่วนหนึ่งดังนี้ "ผลอาศัยกรรมใดเป็นไป ธรรมนั้นชื่อปัจจัย คือธรรมเป็นที่อาศัยไปแห่งผล"²

ฉะนั้นคำว่าปัจจัยจึงเป็นสภาวะธรรมที่อยู่กึ่งกลางระหว่างส่วนเหตุและส่วนผล ปัจจัยมีความหมายครอบคลุมถึงอดีต มีความสัมพันธ์กับอดีตอันเป็นส่วนเหตุ (antecedent) ด้วยข้ออ้างที่ว่า "เหตุเป็นปัจจัยได้ด้วย" ปัจจัยมีความหมายครอบคลุมถึงอนาคต มีความสัมพันธ์กับอนาคตอันเป็นส่วนผล (effect) ด้วยข้ออ้างที่ว่า "ผลอาศัยกรรมใดเป็นไป ธรรมนั้น ชื่อปัจจัย" ในกฎปฏิบัติสมุปปาต ปัจจัยเป็นเครื่องเชื่อมท่ระหว่างส่วนเหตุกับส่วนผล แต่ส่วนเหตุและส่วนผลมีลักษณะพิเศษอยู่ที่ว่าเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดผล เมื่อผลเกิดขึ้น ผลกลับกลายเป็นเหตุ และเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดผล ผลกลับกลายเป็นเหตุ อย่างนี้เรื่อยไป

¹ปรมัตถทีปนี, หน้า 456.

²วิสุทธิมรรค, 3/1/246.

ในมหาปฏิฐาน อภิธรรมปิฎกเล่มที่ 40 ท่านกล่าวถึงปัจจัยไว้ 24 ชนิด และอธิบายแจกแจงรายละเอียดออกไปอีกอย่างวิจิตรพิสดาร ส่วนสารัตถะโดยย่อของปัจจัย 24 ชนิดนั้นมีดังนี้¹

1. เหตุปัจจัย สิ่งที่เป็นเหตุอันหนึ่งและเป็นปัจจัย ฯลฯ
2. อารัมภปัจจัย เครื่องสนับสนุนก่ออารมณ์ เช่น ธรรมที่เกิดจากการกระทบกับของอายตนะภายนอกภายใน แล้วเป็นอารมณ์ของจิต เจตสิก ฯลฯ
3. อธิปทีปัจจัย เครื่องสนับสนุนที่เป็นใหญ่ เช่น ฉันทะ วิริยะ จิตตะวิมังสา เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่ประกอบด้วยอิทธิบาท แต่ละข้อและเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีธรรมอันประกอบด้วยฉันทะ เป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ
4. อนันตรปัจจัย เครื่องสนับสนุนไม่มีระหว่างกัน ธรรมเครื่องอุดหนุนไม่มีระหว่างกัน เช่น จักขุวิญญาณธาตุ และธรรมที่ประกอบด้วยจักขุวิญญาณธาตุ เป็นอนันตรปัจจัยแห่งมโนธาตุ และแห่งธรรมที่ประกอบด้วยมโนธาตุ ฯลฯ
5. สมันตรปัจจัย เครื่องอุดหนุนที่ใกล้ที่สุด ฯลฯ
6. สหชาติปัจจัย ธรรมอุดหนุนที่เกิดขึ้นกับธรรมอื่นให้เกิดขึ้นด้วยกัน เกิดพร้อมกัน เช่น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นสหชาติปัจจัยแก่กันและกัน มหากฎรูป 4 กิณ น้ำ ลม ไฟ เป็นสหชาติปัจจัยแก่กันและกัน ในขณะปฏิสนธิ นามกับรูปเป็นสหชาติปัจจัย จิต เจตสิกเป็นสหชาติปัจจัยแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ
7. อัณวมัญญปัจจัย การอิงอาศัยกันและกัน เช่น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอัณวมัญญปัจจัยแก่กันและกัน นามและรูปขณะก้าวลงสู่ปฏิสนธิ ย่อมอาศัยอัณวมัญญปัจจัย ฯลฯ

¹ ฎูประกอบใน สุรพิ พุญญาณภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน (พระนคร : สำนักพิมพ์เชษมบรรณกิจ, 2503), เล่มที่ 5, หน้า 406 - 416; วิสุทธิมรรค 3/1/262 - 285; อภิ.มหา. 40/1 - 25/1 - 14.

8. นิสสยปัจจัย เครื่องสนับสนุนโดยเป็นที่ตั้งที่อาศัย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นนิสสยปัจจัยของกันและกัน นามและรูปขณะก้าวลงสู่ปฏิสนธิ เป็นนิสสยปัจจัยของกันและกัน จิตและเจตสิก เป็นนิสสยปัจจัยแห่งรูปที่มีจิต เป็นสมุฏฐาน ฯลฯ
9. อุปนิสสยปัจจัย เครื่องอุกหนุนเป็นเหตุมีกำลังกุตสธรรมก่อน ๆ เป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งกุตสธรรมหลัง ๆ ท่านแบ่งเป็น 3
 - ก. อารัมภุปนิสสย ยึดกุตสธรรมที่ทำไว้ก่อนเป็นอารมณ์
 - ข. อนันตรุปนิสสย กุตสชั้นแรกก่อน ๆ เป็น อนันตรุปนิสสยปัจจัยแห่งกุตสชั้นหลัง ๆ
 - ค. ปกตุปนิสสย ความดีที่เกิดขึ้นช่วยจิตอันเป็นกุตสตามปกติ โดยอาศัยศรัทธาหรือศีล เป็นต้น ที่อยู่ในคนทั้งนี้เพราะคนเป็นผู้อบรมมาดี
10. ปุเรชาติปัจจัย เครื่องอุกหนุนที่เกิดก่อน เช่น อายุขณะภายใน 5 (เวณมโน) เป็นปุเรชาติปัจจัย แห่งวิญญาณธาตุ ทางอายตนะทั้ง 5 นั้น ฯลฯ
11. ปัจจชาติปัจจัย เครื่องอุกหนุนที่เกิดภายหลัง เช่น จิตและเจตสิก ธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง เป็นปัจจชาติปัจจัยของกายนี้อันเกิดก่อน ฯลฯ
12. อาเสวนปัจจัย เครื่องอุกหนุนคือการส่องแสง ความกุ่มเกย เช่น

กุตสธรรมก่อน อุตสธรรมก่อน กิริยาอัพยากกตธรรมก่อน	}	เป็นอาเสวนปัจจัยแห่ง	{	กุตสธรรม อุตสธรรม กิริยาอัพยากกตธรรม	}	ที่เกิดภายหลัง
--	---	----------------------	---	--	---	----------------

13. กัมมปัจจัย เครื่องอุกหนุนคือกรรม กุตสกรรม อุตสกรรม เป็นกัมมปัจจัย แห่งวิบากชั้นแรกและกัมมรูป ฯลฯ
14. วิปากปัจจัย เครื่องอุกหนุนคือวิปาก เช่น นามชั้น 4 ซึ่งเป็นผลของกรรม เป็นวิปากปัจจัยของกันและกัน ฯลฯ

15. อาหารปัจจัย เครื่องอุทิศหมั้นคืออาหาร เช่น กพพิงการอาหารเป็นปัจจัยของกายนี้ ฯลฯ
16. อินทรีย์ปัจจัย เครื่องอุทิศหมั้นคืออินทรีย์ เช่น อายตนะภายใน 5 อายตนะภายนอก 5 (เวณมโน, ฐัมมารมณ) เป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งวิญญาณธาตุทางอายตนะนั้น ๆ ฯลฯ
17. ฌานปัจจัย องค์แห่งฌาน เป็นฌานปัจจัยแห่งธรรม ที่สัมปยุต ด้วยฌานและรูปทั้งหลายที่มีฌานนั้นเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ
18. มัคคปัจจัย องค์แห่งมรรค เป็นมัคคปัจจัยแห่งธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและแห่งรูปทั้งหลายที่มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ
19. สัมปยุตปัจจัย นามขันธ์ 4 เป็นสัมปยุตปัจจัย ถือเป็นเครื่องสนับสนุนกันและกัน
20. วิปยุตปัจจัย นามธรรมเป็นวิปยุตปัจจัยของรูปธรรม รูปธรรมเป็นวิปยุตปัจจัยของนามธรรม ฯลฯ
21. อัคติปัจจัย เครื่องอุทิศหมั้นคือความมีอยู่ในลักษณะที่เป็นปัจจุบัน เช่น นามขันธ์ 4 เป็นอัคติปัจจัยของกันและกัน จิตและเจตสิกธรรมเป็นอัคติปัจจัยแก่รูป อันมีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ
22. นัตติปัจจัย เครื่องอุทิศหมั้นคือความไม่มี เช่น จิตและเจตสิกธรรมที่ดับไปเร็ว ๆ เป็นนัตติปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ฯลฯ
23. วิกตปัจจัย เครื่องอุทิศหมั้นคือความปราศแล้ว (เหมือนนัตติปัจจัย)
24. อวิกตปัจจัย (มีความหมายเหมือนอัคติปัจจัย)

เหตุผลการบัญญัติปัจจัย 24

เนื่องจากพุทธธรรมปฏิเสธความเป็นสาเหตุตามแนวความเชื่อของลัทธิต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วใน 2.1 จึงจำเป็นที่จะต้องค้นหาสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัยในแนวทางอื่น พุทธธรรมค้นพบว่า สิ่งที่เป็นปัจจัยให้สรรพสิ่งกำเนิดไปตามวิถีทางของมันมิได้มีเพียงสิ่งหนึ่งสิ่งเดียว

โดยผูกขาด ลักษณะพระผู้สร้าง ลักษณะสิ่งที่เป็นปฐมเหตุ (The First Cause) ลักษณะพระผู้คงอยู่ชั่วนิรันดร เหล่านี้เป็นสิ่งซึ่งมนุษย์ก็ก่อสร้างขึ้นมาเป็นลูกเป็น ในขณะที่ยังค้นหาเหตุปัจจัยอันแท้จริงยังไม่พบ อีกนัยหนึ่งลักษณะดังกล่าวเกิดขึ้น เพราะมนุษย์ค้นพบสถานะธรรมชาติในแง่ที่คิดว่าน่าจะเป็นและแง่ที่ตนปรารถนาจะให้ เป็นแล้วมอบสถานะอันนั้นให้เป็นสมบัติหรือคุณลักษณะของสิ่งเหล่านั้น จักรวาลในทรรศนะของพุทธธรรมเป็นจักรวาลที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยหลาย ๆ ชนิดประกอบกันเข้า ถ้าสมมติว่าจักรวาลมีการขยายตัวก็แสดงว่ามันเป็นไปตามรูปแบบของเหตุปัจจัยกลุ่มหนึ่ง ถ้าจักรวาลมีการหดตัวมันก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยอีกกลุ่มหนึ่ง ในกรณีของมนุษย์ ลัทธิอื่นอาจอธิบายความเป็นไปของมนุษย์ด้วยอำนาจของหน่วยเหนือ ส่วนพุทธธรรมอธิบายความเป็นไปของมนุษย์ด้วยปัจจัย 24 ปัจจัย 24 จึงเป็นสถานะธรรมกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมีผู้ค้นพบแล้วบัญญัติขึ้นเพื่อใช้อธิบายปรากฏการณ์ โดยเฉพาะปรากฏการณ์คือมนุษย์ ปัจจัย 24 เป็นรูปแบบของตัวเงื่อนไขที่รวมกลุ่มกันเข้า ทำให้เกิดสถานะของ "เหตุ" ซึ่งจะก่อให้เกิดผล รูปแบบตัวเงื่อนไขที่รวมกันเป็น "เหตุ" ของปัจจุสมุปบาทแต่ละหัวข้อ มีจำนวนมากน้อยยิ่งหย่อนกว่ากัน ซึ่งเราจะทราบต่อไปในการอภิปรายหัวข้อของปัจจุสมุปบาทในบทที่ 4

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย